

Дії гетьмана Пилипа Орлика і запорожців у 1710-1714 рр. та російська політика щодо України

Після смерті гетьмана І.Мазепи, що сталася 22 серпня 1709 р., продовжувачем його справи став Пилип Орлик. 5 квітня 1710 р. на раді під Бендерами П.Орлик був обраний гетьманом. Старшина і запорожці взяли до уваги його досвід як генерального писаря і як людини, що близько стояла біля Мазепи, й, отже, найкраще знала наміри й політику покійного гетьмана. Споміж старшин-емігрантів була затверджена нова генеральна старшина: генеральним обозним (як і раніше) був І.Ломиковський, генеральним суддею став К.Довгополий, генеральним писарем І.Масимович, генеральними осавулами - Г.Герцик, Ф.Мирович. Великий вплив зберігали кошовий К.Гордієнко та полковник Д.Горленко.

Тоді ж між гетьманом, старшиною, запорожцями й шведським королем Карлом XII був укладений договір (конституцію), який регламентував державне життя Гетьманщини, а король Швеції ставав її протектором. 10 травня 1710 р. король Карл XII затвердив договір та підписав звернення до українського народу, обіцяючи продовжувати війну проти Росії та стати оборонцем кордонів Гетьманщини, звільненої в майбутньому з-під влади московського царя.

Ще до свого обрання гетьманом П.Орлику й старшині - завдяки підтримці французького резидента в Константинополі Дезасра та представника польського короля Станіслава Лещинського - Понятовського вдалося схилити Туреччину до активної підтримки задуманої ними акції по організації військового походу проти Росії з метою визволення Гетьманщини.

Щоб спертися на власні військові сили, а ними могли в тій ситуації стати лише запорожці, П.Орлик і старшина в зазначеному вище договорі 5 квітня 1710 р. включили спеціальні статті, які регулювали відносини між гетьманським урядом і Запоріжжям. Водночас П.Орлик увійшов в зносини з кримським ханом і 23 січня 1711 р. уклав з ним військовий союз, на підставі якого хан з усією ордою зобов'язувався розпочати спільні дії з козаками Орлика проти Росії. Військо хана мало діяти як на Правобережній, так і Лівобережній Україні.

Аналогічна угода з кримським ханом була укладена також від імені Карла XII. Наприкінці 1710 р. Туреччина оголосила Росії війну. Отже, для Орлика і запорожців утворювалася сприятлива ситуація. До того ж внутрішнє становище в Росії ускладнилося: на широких верствах населення позначився тягар тривалої війни, іноземці-офіцери висловлювали невдоволення затримками у виплаті жалувannya, в ряді районів ширилися епідемії.

Бідувало й населення Лівобережної України - внаслідок недавніх військових дій на її території; від походів та фортечних робіт зuboжило козацтво. На Правобережній Україні російські воєначальники відбирали у населення продовольство і фураж - не тільки лишки, але й саме необхідне. Це викликало невдоволення й протести місцевого населення. Тому, коли по Правобережній Україні стали розповсюджувати універсали П.Орлика із закликами до боротьби з Москвою, то вони знаходили відгук серед населення.

Похід П.Орлика на Україну у спілці з ханом відбувся на початку 1711 р. й здійснювався в двох напрямках. У січні 1711 р. хан Девлет-Гірей з 50-тисячною ордою та з кількома сотнями запорожців рушив походом на Слобожанщину. Спочатку хан не зустрічав серйозного опору, залоги в містечках Харківського полку не могли утриматися. До того ж, населення бачачи поряд з татарами запорожців, не виявляло ворожнечі. Морефа і Тарасівка були легко взяті союзниками, а жителі Водолаги самі відкрили міські ворота.

Але не дійшовши до Харкова, хан несподівано повернув назад до р.Самари і взяв в облогу розташовані на ній фортеці - Новосергіївську і Новобогородську. Залoga в Новобогородську дала відсіч татарам, Новосергіївську ж фортецю козаки здали без бою. 6 березня хан, залишивши невеликий загін на Самарі та татарську залoga в Новосергіївській фортеці, повернув у Крим. 12 тис. бранців пішло у татарську неволю.

Після цього нападу хана на Слобожанщину та татарських спустошень акції П.Орлика на Лівобережжі і Слобідській Україні різко упали. Співчуття козацтва тут він втратив.

А тим часом розпочалася головна акція - 11 лютого 1711 р. гетьман П.Орлик очолив похід на Правобережну Україну. З ним ішли запорожці під проводом К.Гордієнка (понад 6 тис.), польський загін під командуванням київського воєводи Й.Потоцького та 20-30 тис. буджацьких і білгородських татар під проводом султан-калги.

У війську було до 30 шведських офіцерів-інструкторів та невеликий шведський загін. Король Карл XII участі у поході не брав, перебуваючи в Бендерах.

Переправившись через Дністер поблизу Рашкова, військо П. Орлика та його союзників швидко стало просуватися вперед. Протягом першої половини лютого П. Орлик з козаками зайняв простір між Немировим, Брацлавом і Вінницею. В ці дні майже всі правобережні козацькі полки (за винятком кількох сотен Білоцерківського) перейшли на бік гетьмана Орлика, і його військо зросло до 16 тис. Стурбований цим, київський губернатор М. Голіцин доповідав, що "сей бок (правий бік Дніпра - *Л.М.*), крім Белоцерковського полку, весь был в измене" (1).

Проте вже в цей час почался чвари між Орликом і султан-калгою, який зосередив орду у Вінниці. Останній наполягав на тимчасовому припиненні наступу через втому коней. В козацькому війську відчувався брак зброї і спорядження. Все ж Орлик наказував рухатись уперед. Під Лисянкою висланий проти Орлика і татар загін лівобережних козаків під командою генерального осавула Бутовича був розбитий, а сам Бутович попав у полон. На початку березня союзне військо перейшло Рось і рушило на Білу Церкву. Та глибокий сніг, відсутність фуражу уповільнювали рух козацького і татарського війська. Зрештою 25 березня союзне військо взяло в облогу Білу Церкву. Але Петро I заздалегідь укріпив фортецю, вона була добре забезпечена артилерією, боєприпасами і провіантом. У місті знаходилася російська залога та частина вірних цареві козаків під командою полковника Танського.

Козаки Орлика оволоділи передмістям, поробили шанці й два дні штурмували фортецю. Але через брак артилерії Біла Церква не була взята. В цей час, дізнавшись про підхід свіжих російських військ, татари султан-калги покинули Орлика й розділившись на загони, почали грабувати населення та брати ясир. Правобережні козаки кинулися рятувати свої домівки. Зрештою орда повернула в напрямку до Буга. Військо Орлика змушене було відійти до Фастова. Тут польський загін теж покинув гетьмана й відійшов у Полісся.

Гетьман Орлик з рештками війська поспіхом відступив до Дністра. Тим часом російська дивізія генерала М. Голіцина увійшла на Правобережжя.

Так невдало закінчився похід П.Орлика на Правобережну Україну. До того ж, внаслідок грабіжницьких дій татар П.Орлик втратив підтримку населення і на Правобережній Україні.

Згодом гетьман Орлик і запорозькі козаки брали участь у військових діях під час Прутської кампанії в червні-липні 1711 р. на боці Туреччини. Та 11 липня цього ж року між Росією і Туреччиною був укладений Прутський мир. Згідно з мирною угодою Правобережна Україна поверталася до Польщі. У зв'язку з цим російське командування здійснило насильне переселення мешканців міст і сіл з Правобережної України на Лівобережну.

Ще кілька років перебуваючи в Бендерах, П.Орлик намагався досягти своєї мети - добитися дипломатичним шляхом звільнення Гетьманщини з-під влади російського царя. Серед старшин - прибічників Орлика визрівав план передачі гетьманської України під турецький протекторат.

Гетьман Орлик все ще намагався встановити зв'язки з королем Станіславом Лещинським, погоджуючись на федерацію України з Польщею (на умовах Гадяцької угоди 1658 р.), але останній втратив всяку підтримку в Польщі.

Загострення відносин між Карлом XII і турками у 1713 р., яке вилилося у збройний конфлікт, змусило Орлика з козаками знову увійти на Правобережну Україну. Тут козаки перебували до кінця 1714 р. Гетьман Орлик все намагався порозумітися з Річчю Посполитою на основі юридичного визнання Гетьманщини на Правобережній Україні. Але Польща вдруге, 22 квітня 1714 р. уклала договір з Туреччиною, внаслідок якого Правобережжя остаточно відійшло до Польщі. Орлик зі своїми козаками не мав змоги чинити опір польському війську Сенявського, який йшов займати Правобережжя. Туреччина і Крим відмовилися від будь-якої підтримки запорозького козацтва і гетьмана Орлика (2).

Втративши всякі надії, Орлик з сім'єю та групою вірних старшин наприкінці 1714 р. покинув Бендери й переїхав до Швеції.

Перебування П.Орлика з військом в Бендерах, обрання його гетьманом України, похід 1711 р. на Правобережну Україну в союзі з кримським ханством, подальші дії П.Орлика в 1712-1714 рр. - все це дуже турбувало російський уряд, самого царя Петра I, й викликало з його боку ряд активних військових, а також запобіжних дій й заходів як на Правобережжі, так і в Гетьманщині.

Так, доповідаючи канцлеру Головкіну про ситуацію на Україні в лютому 1710 р., київський воєвода кн. Д.Голіцин рекомендував контролювати дії гетьмана І.Скоропадського й всіляко обмежувати владу останнього, підтримуючи в Гетьманщині систему доносів та щоб "во всех порубежных городах были полковники несогласные с гетманом; есл и будут несогласны, то дела их все будут нам открыты" (3).

Після оголошення Туреччиною, в грудні 1710 р., війни й перед початком походу Орлика на Україну здійснювалися широкі оборонні заходи: створювалися провіантські магазини, наводилися понтони для переправи війська, направлялися великі партії зброї, гармат, амуніції. Цар Петро I з Петербургу послав київському губернаторові Голіцину лист з наказом здійснити цілий ряд заходів по зміцненню російських позицій на Правобережжі.

Під час походу хана на Слобожанщину та гетьмана Орлика на Правобережну Україну уряд Росії за наказами царя вдався до цілого ряду запобіжних заходів та актів терору на Гетьманщині.

Зразу ж після повернення хана з ордою до Криму гетьману Скоропадському було наказано зайняти фортеці на Самарі. Гетьман з військом увійшов у Новосергіївськ.

Згодом, у травні 1711 р. канцлер Головкін надіслав листа гетьману Скоропадському, в якому виклав повеління царя Петра: жителів Водолаги й інших селищ, котрі хана зустрічали з хлібом-сіллю, добровільно йому піддалися, "казнить у жеробья десятого смертию, а достальных всех з женами и детьми послать к Москве для ссылки". Водолажців було вигнано з міста, їх оточив загін полтавських козаків П.Кованька, і погнав до Полтави, там кожного десятого розстріляно, решту погнали через Москву на заслання.

Такий вирок царя чекав і жителів та козаків Сергіївської фортеці "которые при переходе ханском оной город отдали и салдат его царского величества выдали" " для постраху других, дабы таких измен чинить впредь никто не отважился", стратити кожного десятого из них, а решту 37 сімей прислати "за караулом" до Москви, а відтак відправити на заслання (4).

Напередодні походу на Правобережну Україну Головкін 31 січня 1711 р. написав гетьману, що цар, не довіряючи старшині, повелів "дабы толь безопаснее на обоих странах (Дніпра - Л.М.) и вне всякого сомнения быть..." - "всех полковников и старшин гене-

ральной и знатной полковой женам, по вашем выходе из Глухова, быть в Глухове". Самому гетьману теж належить показати в цьому приклад: "оставить жену свою в Глухове". Канцлер пише про мотиви такого незвичайного рішення царя: "чрез измену Мазепину, с старшиною имеется причина осторожность иметь.." (5)

Царя непокоїло перебування гетьмана Орлика з старшиною в Бендерах. Наприкінці 1711 р. Петро I видав указ гетьману Скоропадському: "всех изменников, которые ныне в турецкой стороне и по многим увещательным царского величества грамотам и обнадеживания в прощении вины их в отечество свое не возвратились и имян их роспись присем прилагаетца, жен, матерей, детей их и братьей выслать к Москве за присмотром (підкр. наше - *Л.М.*) и велеть тамо жить покамест опасность с турецкой стороны минется". Тим самим, зазначав цар, вони не в змозі будуть зноситися з своїми родичами за кордоном. Тим же родичам емігрантів, котрим дозволено залишитись в Гетьманщині, слід наказати, щоб вони "под смертным страхом" не мали жодної кореспонденції з родичами за кордоном й з своїх мастностей їм грошей не висилали. Цей захід мав і виховне значення: заслання родичів старшин - супротивників царя до Москви давало змогу "различность показать от тех, которые всегда в верности к его царскому величеству пребывают.." (6)

У січні 1712 р. гетьман Скоропадський у листі до канцлера Головкина повідомляв про виконання ним царського наказу. Наведені факти запобіжних заходів, які застосовувалися Петром I і його вищими урядовцями стосовно України і козацтва: нагляд за діями гетьмана, інститут заложників, дотримання принципу "фіфті-фіфті" щодо чисельності українських і російських військ в залогах фортець, введення калмицького війська на територію Гетьманщини тощо, - засвідчували, що позиція Росії щодо України і українців на той час була надто обережною і повною недовіри. В цьому відношенні характерним було навіть побоювання вибуху народного повстання проти Росії у разі вступу турецьких військ на Україну. Це пояснювалося ситуацією, що склалася у 1710-1714 рр.: різким напруженням відносин між Росією і Туреччиною, що переросли у війну між ними та перебуванням Карла XII і П.Орлика з запорожцями в Бендерах. Таке ставлення царя до України спричинили також перехід правобережного козацтва на бік гетьмана Орлика під час його походу 1711 р. на Україну та окремих загонів

лівобережного козацтва, жителів порубіжних міст Лівобережжя на бік запорожців і кримського хана.

1. *Мышлаевский А.З.* Сборник военно-исторических материалов. СПб., 1898. - с.81.
2. *Різниченко В.* Пилип Орлик (гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. - К., 1918; *Костомаров Н.* Мазепа и мазепинцы. СПб., 1885. - С.631; *Мышлаевский А.* Сборник военно-исторических материалов. - СПб., 1898. - с.81; *Крупицкий Б.* Пилип Орлик на Правобережній Україні в 1711 р. // За державність. Зб.4. - Каліш, 1934. - С.178; *Мацьків Т.* Студія про мазепинців. // Укр. історик, 1983, ч.2-4 (78-80); *Subtelny O.* The Mazepists. Ukrainian Separatism in the Early Eighteenth Century. - W. - Y., 1981. - P.96-176.
3. Цит. за.: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Кн. VIII, т. 16. - М., 1962.
4. Чтения ОИДР. М., 1847. Кн.1. с.4; с.5.; *Судиенко Н.* Материалы из отечественной истории. - К., 1855, т.11., - с.186.
5. Чтения ОИДР. М., 1847. Кн.1, с.5-78.
6. Цит. за: *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. Кн. XVIII, т.16, - М., 1962, - с.397.